

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ՆԱՐԻՆԵ
(ՀՅԹԻ)

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՍՈՒՆՔԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ
ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ ՆԿԱՏԱՍԲ

1915թ. Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ տարագիրների հարյուրավոր քարավաններ հայտնվեցին սիրիական անապատում, որոնց օգնության ձեռք մեկնեց սիրիացի արաբ ժողովուրդը: Թուրքական իշխանությունները համոզված էին, որ արաբական անապատներում հայտնված հայ ժողովրդի բեկորներին դանդաղ և տանջալից վախճան է սպասվում սովի և հիվանդությունների պատճառով, ինչին պետք է «աջակցեին» իսլամադավան արաբները: 1915թ. սեպտեմբերի 9-ի Թալեաթի հեռագիր հրամանում, որն ուղղված էր Հալեպի կուսակալին, ասվում էր. «Հալեպից հեռացրեք կանանց, երեխաներին...թույլ մի տվեք, որ նրանց պաշտպանի տեղի ժողովուրդը...»¹: Ակնհայտ է, որ թուրքական կառավարությունը սկզբից ևեք քաջատեղյակ է եղել արաբների՝ հայ տարագիրների նկատմամբ ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքին:

Հայ տարագիրների անվտանգության և բարօրության տեսանկյունից բացառիկ կարևոր նշանակություն ունի Մեքքայի շերիֆ և էմիր Հուսեյն իբն Ալիի 1917թ. օրենքի ուժ ունեցող հայտնի պատգամը, որ կոչ էր անում. «... օգնեք Յակոբյան հայ համայնքի զավակներին, որոնք գտնվում են ձեր կողմերում՝ լուծելով նրանց խնդիրները, պաշտպանելով նրանց, ինչպես կապաշտպանեք ինքներդ ձեզ, ձեր հարստությունը և զավակներին, օժանդակեք նրանց ամեն ինչում, քե ճամփորդության ժամանակ, քե ձեզ մոտ իջևանելիս, քանի որ նրանք իսլամադավանների հովանավորության տակ են»²:

Շերիֆի հրամանը ճշտորեն սկսեց իրականացնել նրա որդին՝ Ֆեյսալը Աիրիայում իր կառավարության տարիներին (1918-1920թթ.) վարձում էր կարգավորել տեղի բազմահազարանոց հայ զաղթականների բնակեցման հարցը: Նա հետամուտ էր ազգային փոքրամասնություններին սիրաշահելու քաղաքականությանը՝ ձգտելով հետազայում ծառայեցնել այն ֆրանսիացիների դեմ պայքարում:

1919թ. հունվարի կեսերին Փարիզում էմիր Ֆեյսալը, ընդունելով Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշային, նրա հետ

քննարկեց Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի, Իրաքի հայ գաղթականության վիճակը բարելավելու խնդիրը և հայ-արաբական համագործակցության հետ կապված հարցեր: Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակությունն այդ առթիվ Ֆեյսալի տրամադրությանը հանձնեց Մանչեստրի և Մարսելի հայ գաղթօջախների նվիրատվություններով գոյացած ավելի քան 150 կգ. ոսկին, որն օգտագործվելու էր Դամասկոսի և Հալեայի հայ տարագիրներին սնունդ, բուժօգնություն տրամադրելու համար: Ֆեյսալը Փարիզից հեռագրով կարգադրեց համասիրիական կառավարության ղեկավար Ալի Ռիզա առ-Ռիկաբիին՝ «հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռք առնել՝ բարելավելու հայ տարագիրների կացությունը»: Մեկ այլ հեռագրով նա կարգադրեց վերջինիս՝ «հայտնաբերել արաբների մոտ և աշիրաթներում գտնվող հայ որբերին, աղջիկներին և կանանց ու հանձնել հայկական ներկայացուցչական մարմիններին»³:

Տարագիրների մեջ ամենածանրը քերևս հայ որբերի վիճակն էր, և պատահական չէ, որ ի կատարումն Ֆեյսալի հիշյալ կարգադրության, տեղական իշխանությունները սկսեցին աջակցել Դեր Ջորում, Ռաքքայում, Ռաս ալ-Այնում և այլ վայրերում գործող որբահավաքի մարմիններին, որոնց հիմնական խնդիրը ամապատի զանազան վայրերում հայտնված որբերին, աղջիկներին ու այրիներին հավաքելն ու Հալեայ ուղարկելն էր:

1919թ. հունիսի 2-ին՝ Սիրիական կոնգրեսի գումարման մախօրեին, Ֆեյսալը Հալեայում այցելեց տարբեր համայնքների կենտրոններ, այդ թվում Հայոց առաջնորդարան, որտեղ կայացած հանդիպման ընթացքում քննարկվեց նաև հայ որբերի խնդիրը: Հալեայում Ֆեյսալն այցելեց նաև հայ-ֆրանսիական որբանոց և նվիրատվություն արեց որբանոցին: Հալեայի հայ գաղթականության առաջնորդների խնդրանքին ընդառաջելով՝ Ֆեյսալը կարգադրեց խստագույն պատիժների ենթարկել հայ կանանց ու երեխաներին չվերադարձնողներին, մույնիսկ «նիքյահով» (պաշտոնական-կրոնական ամուսնությամբ) ամուսնացածներին, որոնք հայտնաբերվելու դեպքում 15 օրից մինչև մեկ ամիս չեզոք կազմակերպությունների մոտ մնալուց հետո պետք է տեղեկացնեին՝ ցանկանում են վերադառնալ հայկական շրջանակներ, թե՛ ոչ:

Հայերին վերադարձնելու բազմաթիվ հայտարարություններ տպագրվեցին նաև թերթերում: 1919թ. հունիսի վերջերին Հալեայում հրատարակվող «Կիլիկիա» լրագիրը հաղորդում էր, որ հայ կանանց, աղջիկների, երեխաների հավաքման գործը լայն թափ էր ստացել: Գրեթե ամեն օր Հալեայ էին ժամանում շրջակա քաղաքներից, գյուղերից և վրաններից եկող մեծ ու վտք խմբեր: Հայ տարագիրների քարավանների գլխավոր հանգրվանը Հալեայ և Դամասկոս քաղաքներն ու նրանց մերձակա շրջաններն էին: Հալեայում որբանոցներ բացվեցին նաև մի շարք հրկրեն-

րի հյուպատոսությունների և միսիոներական տարբեր հաստատությունների ջանքերով, իսկ Դամասկոսում որբանոց բացվեց ՀԲԸՄ ջանքերով:

Արաբ ժողովրդի օգնությունը չէր սահմանափակվում պաշտոնական շրջանակներով: Առանձին անհատներ ես, թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևորական, օգնություն և ապաստան են տրամադրել հայ որբերին: Նրանցից է Ռաքքայի աշիրաթի առաջնորդ շեյխ Ֆեդի Ալ Ֆուադը, որն այդ տարիներին եղել է «աքսորի հսկիչ»: Նրա որդու՝ Մուհամմադ Ամին Ֆուադի խոսքերով՝ հայրը նահանգի ամենաազդեցիկ մարդկանցից մեկն էր և մեծապես օգնել է հայերին: Վերջինիս ընդարձակ տանը մոտ 50 հայ որբեր էին ապրում, որոնց մասին նա հոգ էր տանում և հովանավորում⁴:

Հալեպցի բժիշկ Մուստաֆա Ջելեբին 1914թ. Բիթլիսում զինվորական ծառայության մեջ էր և աշխատում էր տեղի զինվորական հիվանդանոցում: Տեսնելով Բիթլիսի բնակչության հանդեպ 1915թ. կիրառված դաժանությունները՝ նա հավաքում է քաղաքի վաղոցներում իրեն հանդիպած մոտ 40 որբ աղջիկների ու դեռատի կանանց և որպես աշխատողներ տանում իր հիվանդանոցը:

Հայ որբերի մեկ այլ հովանավոր էր հալեպցի Աբդ ալ-Դանի ալ-Ջուդդին, որը 1915թ. թուրքական բանակում զինվորական ծառայության մեջ էր: Թուրքական իշխանությունները նրան էին վստահել հայ տարագիրների քարավաններից մեկի՝ Սիրիական անապատ ուղեկցման և բնաջնջման գործը: Սակայն մարդասիրությունը նրան թույլ չի տալիս իրագործել ոճրագործությունը: Նրան հաջողվում է փրկել հարյուրավոր հայ ընտանիքների՝

Արաբ կրոնավոր, շեյխ Աբդալլահ Մուսային չորս ամսվա ընթացքում Համա քաղաքում հայկական որբանոց հիմնեց՝ իր վրա վերցնելով ծախսերի հետ կապված ողջ դժվարությունները⁵: Բացի այդ նա օգնության ձեռք է մեկնել Եզհպտոսում 1915թ. ապաստանած մուսալեոցի հայ զառքականներին:

Տարագրության շրջանում Սիրիայում շատ հայ որբեր նաև հավատափոխ են եղել: Չնայած որբահավաք կազմակերպելու և հայերին ազգային հաստատություններին վերադարձնելու Ֆեյսալի քաղաքականությանը, բազմաթիվ հայեր, համակերպված նոր իրողություններին և չունենալով այլընտրանք, չէին ցանկանում փոխել նոր՝ արաբական միջավայրը:

Սիրիական անապատի մի շարք աշիրաթներ, հատկապես Ամազե, Շամմար, Դամմար, Թայի, Ռաքքար, մեծ դեր են ունեցել հայ որբերին օգնելու գործում: Նրանք որդեգրում էին հայ որբերին՝ անգամ ստանց կրոնավտության պայմանի, չնայած որ նրանց մի զգալի հատվածը, այնուամենայնիվ, արաբացավ: Քաղղեական ծագումով մի եպիսկոպոս, որը իբրև շեյխ ծպտվել է Սիրիական անապատի վրանաբնակների մոտ,

գրում է, որ Շամմար ցեղի մարդկանց մոտ ծառայության հն վերցվել 2000 հայեր: Երեխաները թլպատված էին և կրում էին մահմեդական անուններ, իսկ ցեղասպանության ականատես և վերապրող Լևոն Մերոպը վկայում է, որ Անագե և Շամմար ցեղախմբերի մոտ 5000-ից ավելի հայերովիներ են ապրել⁷:

Սիրիական անապատում որբահավաք էր կազմակերպել մահ թուրքական կառավարությունը, որը միայն մի նպատակ էր հետապնդում՝ հայ որբերի թրջացումն ու ազգափոխությունը: Այն հետևողականորեն իրականացվել է Սիրիայում գործող որոշ որբանոցներում, որոնք գտնվել են Օսմանյան կայսրության հոգածության ներքո: Թրջացած երեխաները *մեհդեղի* էին կոչվում և որբանոցներում նրանց նկատմամբ հատուկ հսկողություն էր սահմանված:

Արաբ ժողովրդի ցուցաբերած անգնահատելի օգնությունը փրկել է տասնյակ հազարավոր հայ որբերի կյանքը և որոշ չափով կանխել նրանց դավանափոխության գործընթացը:

Ամփոփելով հայ որբերի թեման, տեղին է մեջբերել սիրիացի պատմաբան Նայիմ ալ-Յաֆիի հետևյալ խոսքերը. «...արաբներն ապաստան տվեցին հայ որբերին, այրիներին, տարագիրներին...Նրանք մարդկային վերաբերմունք ցուցաբերեցին հակառակ թուրքական կառավարության հսկողությանը՝ ելնելով իրենց խղճի թելադրանքից: Նրանք իրենց սրտերն ու դռները բացեցին բոլոր հայերի առջև, ովքեր դրա կարիքն ունեին»⁸:

NARINE MARGARYAN
(MIAG)

THE ARABS' STANCE ON ARMENIAN ORPHANS FOUND IN SYRIA

After the Armenian genocide in 1915 Armenian deportees were found in the Syrian Desert. There they received the assistance of Syrian Arab people. The evidence of good will of latter is the call of Meqqa Emir and Sherif Huseyn Ibn Ali in 1917 to protect and assist the Armenian deportees. Under the conditions of policy of Genocide, implemented by the Turkish government, the Armenian orphans were in very lamentable situation. The work of orphan collecting began; orphanages were founded in the main centers of caravans. Hussein's son Feysal had a great role in this work. He urged all local bodies to found the orphans, which were in Arab families and handle them to the representatives of Armenian organizations. The assistance of Arab people didn't confine only in official frames. Many persons assisted and gave a heaven to the Armenian orphans. (The Raqqa's Ashira leader Fedi Al Fuaz, Mustafa Jelebi, Abd al Ghani al Juddi). The religious leader Abdullah Musi founded an orphanage in Hama. Many Armenian orphans became apostates. Leaving with Arabs, they gradually accepted the Arab's lifestyle. Summarizing we can conclude that Arabs

showed humanistic stance toward the Armenian orphans otherwise the latter would not survive.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ատոնյան Ա., Մեծ ոճիրը, Եր., 1990, էջ 36:
2. Նայիմ ալ-Յաֆի, Հայոց ցեղասպանությունը և արաբական հասարակական կարծիքի դիրքորոշումը, Լաթակիա, 1992, էջ 68 (արաբերեն):
3. «Աթ-Թակադդում» հալեպյան թերթի վավերագիր էջերը հայերի և արաբների վիճակի մասին Օսմանյան պետության մեջ ու Սիրիայում, Դամասկոս, էջ 321 (արաբերեն):
4. Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մտքում, Դամասկոս, 2002, էջ 144 (արաբերեն):
5. Գեղարդ, Տարեգիրք վեցերորդ, Հալեպ, 2002, էջ 42-45 (արաբերեն):
6. Սալիհ Զահիր ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու հայերի երախտագիտությունը, Բեյրութ, 2000, էջ 245 (արաբերեն):
7. Ազատյան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, Լոս Անջելես, 1999, էջ 227:
8. Նայիմ ալ-Յաֆի, Հայոց ցեղասպանությունը և արաբական հասարակական կարծիքի դիրքորոշումը, Լաթակիա, 1992, էջ 76 (արաբերեն):